

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN HAZAR DENİZİ ÜZERİNDEKİ POLİTİKALARI VE TÜRK DÜNYASINA YANSIMALARI

THE POLICIES OF THE SOVIET UNION ON THE CASPIAN SEA AND THEIR REFLECTIONS ON THE TURKIC WORLD

Nurullah ÇETİN
nurullahcetin09@gmail.com
0000-0003-4402-5966

Araştırma Makalesi Research Article

Geliş Tarihi
Received: 26.10.2024

Kabul Tarihi
Accepted: 19.11.2024

ÖZ Hazar Denizi, Avrupa ve Asya kıtalarının birleşim bölgesinde yer alan, dünyanın en büyük kapalı su havzası olarak coğrafi açıdan stratejik bir konuma sahiptir. Zengin doğal kaynakları ve jeopolitik önemi nedeniyle, bu bölge küresel enerji kaynakları açısından kritik bir merkez konumundadır. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi üzerindeki jeopolitik ve ekonomik politikaları, bölgedeki enerji kaynakları üzerinde etkin bir hakimiyet sağlamayı amaçlamıştır. Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğal gaz rezervleri, Sovyetler Birliği'nin enerji güvenliği stratejilerinde merkezi bir yer tutmuş ve bu politikalar, bölgedeki Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik ve siyasi yapıları üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Sovyetler Birliği, Hazar Denizi üzerindeki politikalarını şekillendirirken bölgenin jeopolitik ve ekonomik önemini göz önünde bulundurmuş, bu deniz üzerinden Türk dünyası ile olan bağlantısını stratejik bir unsur olarak kullanmıştır. Hazar Denizi'nin enerji kaynakları ve ticaret yolları üzerindeki kritik rolü, Sovyet yönetimi için büyük bir avantaj sağlamış ve bu durum, Türk dünyasının ekonomik ve siyasi yapılanmasında derin etkiler bırakmıştır. Sovyet politikalarının sonucunda, bölgedeki Türk devletleri, Sovyet hegemonyasının baskısı altında kendi ekonomik ve siyasi yönelimlerini belirlemede zorlanmışlardır. Bu süreçte, Sovyetler Birliği'nin uyguladığı politikalar Türk Dünyası'nın gelecekteki sosyo-ekonomik yapısını da derinden etkilemiştir. Bu bağlamda da Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi üzerindeki jeopolitik ve ekonomik politikalarının Türk Dünyası üzerindeki uzun vadeli etkilerini ortaya koyması, bölgedeki güç dengelerinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi üzerindeki enerji kaynaklarını kontrol etme stratejilerini ve bu politikaların bölgedeki Türk Cumhuriyetleri üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin enerji politikalarının uzun vadeli ekonomik sonuçları ve askeri varlığının bölgesel dengelere etkisi değerlendirilecektir. Çalışma, Hazar Denizi'nin küresel enerji stratejilerindeki rolünün önemini de ortaya koymaktadır. Ayrıca, bağımsızlık sonrası Türk Cumhuriyetlerinin enerji politikalarını nasıl şekillendirdiği ve bu sürecin günümüz enerji politikaları üzerindeki yansımaları da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Sovyet Politikaları, İran, Türk Dünyası, Bölgesel Dinamikler.

ABSTRACT The Caspian Sea has a geographically strategic position as the world's largest closed water basin located at the junction of the European and Asian continents. Due to its rich natural resources and geopolitical importance, this region is a critical centre for global energy resources. In this context, the geopolitical and economic policies of the Soviet Union on the Caspian Sea aimed to ensure an effective dominance over the energy resources in the region. The oil and natural gas reserves in the Caspian Sea played a central role in the energy security strategies of the Soviet Union and these policies had lasting effects on the economic and political structures of the Turkic Republics in the region. While shaping its policies on the Caspian Sea, the Soviet Union considered the geopolitical and economic importance of the region and used its connection with the Turkic World through this sea as a strategic element. The critical role of the Caspian Sea on energy resources and trade routes provided a great advantage for the Soviet administration, and this situation had a profound impact on the economic and political structuring of the Turkic World. As a result of Soviet policies, the Turkic states in the region had difficulty in determining their own economic and political orientations under the pressure of Soviet hegemony. In this process, the policies implemented by the Soviet Union deeply affected the future socio-economic structure of the Turkic World. In this context, the long-term effects of the geopolitical and economic policies of the Soviet Union on the Caspian Sea on the Turkic World are of great importance in terms of understanding how the balance of power in the region was shaped. This study aims to analyse the Soviet Union's strategies to control the energy resources on the Caspian Sea and the effects of these policies on the Turkic Republics in the region. In this context, the long-term economic consequences of the Soviet Union's energy policies and the impact of its military presence on regional balances will be evaluated. The study also reveals the importance of the role of the Caspian Sea in global energy strategies. In addition, how the post-independence Turkish Republics shaped their energy policies and the reflections of this process on today's energy policies will also be discussed.

Keywords: Caspian Sea, Soviet Policies, Iran, Turkic World, Regional Dynamics.

1. GİRİŞ

Hazar Denizi, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve İran tarafından çevrelenmiş olup, kapalı su havza niteliği taşımaktadır. Yaklaşık 1.200 kilometre uzunluğa ve 320 kilometre genişliğe sahip olan Hazar Denizi, toplamda yaklaşık 371.000 kilometrekarelik bir alan kaplar. Deniz seviyesinin altında bulunması ve kapalı bir havza olması, onu benzersiz kılan özelliklerdendir. Deniz, çok çeşitli iklim özelliklerine sahip olmakla birlikte, genellikle ılıman ve yarı kurak iklim özellikleri gösterir. Bu iklimsel yapısı, deniz üzerindeki nem oranının orta düzeyde kalmasına yol açar, bu da bölgedeki bitki örtüsünü ve tarımsal faaliyetleri doğrudan etkiler. Hazar Denizi hem ekolojik hem de ekonomik açıdan bölgedeki ülkeler için büyük bir öneme sahiptir (Schofield ve Pratt 1996: 75).

Hazar Denizi, stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca pek çok devletin egemenlik kurmak istediği önemli bir bölge olmuştur. Bu deniz, antik çağlardan beri hem Doğu Avrupa hem de Orta Asya'nın kesişim noktasında bulunmuş ve çevresinde yaşayan halklar için ticaret yolları ile stratejik bir üs olarak önemli bir rol oynamıştır. Pers İmparatorluğu'ndan İskenderiye Krallığı'na, Selçuklulardan Safevilere kadar birçok medeniyet, Hazar kıyılarına hâkim olma mücadelesi vermiştir. Bu denizin kontrolü, deniz ticareti, balıkçılık ve zengin doğal kaynaklara erişim açısından büyük avantajlar sağlamıştır. Bu bağlamda Rusya İmparatorluğu, Hazar Denizi'ni stratejik olarak önemli bir bölge olarak görmeye başlamış ve bu bölge üzerindeki nüfuzunu artırmak için adımlar atmaya koyulmuştur.

Türkistan'da Rus etkisinin hissedilmeye başlanması, 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönemde, Rusya'nın devlet olarak güçlenmesiyle birlikte Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik ilgisinin arttığı gözlemlenmektedir. Bu gelişmenin arkasında, bölgedeki devlet yapılarının merkezi bir otoriteden yoksun ve dağınık bir şekilde örgütlenmiş olmaları, bölgenin zengin doğal kaynaklara sahip olması ve Rusya'nın bu coğrafyada kendisine rakip olabilecek güçlü bir devletle karşılaşmaması gibi etkenler bulunmaktadır. Bu siyasi parçalanmışlık, Rusya'nın bölgedeki genişleme hedefleri için bir fırsat yaratmış ve Kafkasya ve Türkistan'ı daha erişilebilir hale getirmiştir. Özellikle Türkistan'ın stratejik ticaret yolları ve zengin maden kaynakları, bölgenin ekonomik önemini artırmış ve Rusya'nın ekonomik çıkarlarına hizmet edecek bir politika izlenmesine neden olmuştur. Bu dönemdeki siyasi ve ekonomik zayıflıklar, Rusya'nın bölgeye yönelik askeri ve stratejik planlarını başarıyla hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır.

Hazar Denizi'nde sınırların belirlenmesi ve denizin paylaşımı konusunda, 1723 yılında Çarlık Rusya ile İran arasında imzalanan St. Petersburg Anlaşması ile 1729 tarihli Reşt Anlaşması, bu alandaki ilk diplomatik girişimler olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde Rusya'nın güney yönünde izlediği yayılcı siyaset, iki ülke arasında askeri çatışmalara ve diplomatik gerilimlere zemin hazırlamıştır. Özellikle, İran'ın güvenlik algısında yaşanan değişimler ve Rusya'dan gelen artan tehditler karşısında, 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşması ve 1828 yılında imzalanan Türkmençay Anlaşması, iki ülke arasındaki müzakerelerin yeni bir boyuta evrilmesine yol açmıştır. Bu anlaşmalarla birlikte, Hazar Denizi üzerindeki egemenlik mücadelesine dair yeni düzenlemeler getirilmiş ve gemicilik, taşımacılık ve deniz ticareti konularında belirli kurallar tanımlanmıştır. Böylelikle, Hazar Denizi'nin ekonomik ve stratejik kullanımını düzenleyen yeni şartlar oluşturulmuş ve Rusya ile İran arasındaki güç dengesi yeniden şekillendirilmiştir. Bu anlaşmalar neticesinde, Hazar Denizi üzerindeki egemenlik mücadelesi, ekonomik ve stratejik açıdan Rusya'nın lehine bir güç dengesi oluşturarak, bölgedeki Rus hakimiyetini daha da sağlamlaştırmıştır (Dzhakhieva, 2015: 37).

Çarlık Rusyası'nın son dönemine ait Hazar Denizi politikası, bölgedeki ekonomik ve stratejik çıkarların korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Hazar Denizi'nin doğal kaynakları ve ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet, Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'daki nüfuzunu artırma amacını gütmüştür. Ancak Ekim Devrimi, bu politikaların dayanaklarını sarsmış ve devrim sonrası dönemdeki siyasi dönüşümler Hazar Denizi çevresindeki sosyal ve ekonomik yapıları önemli ölçüde etkilemiştir. Devrim sonrası dönemde, Hazar Denizi'nin hukuki ve siyasi statüsü, Sovyetler Birliği'nin politikaları doğrultusunda yeniden tanımlanmış ve bu durum, bölgedeki ekonomik koşullar ile Hazar Denizi üzerindeki stratejik rekabeti etkilemiştir. Sonuç olarak, Çarlık Rusyası'nın Hazar Denizi politikası, Ekim Devrimi sonrasında önemli değişimlere uğrayarak, Sovyet dönemi Hazar Denizi politikası için bir zemin oluşturmuştur.

2. HAZAR DENİZİ ÜZERİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ VE İRAN ARASINDA STRATEJİK REKABET VE İŞ BİRLİĞİ

1917'de Rus Çarlık rejiminin çöküşü ve Bolşeviklerin Lenin önderliğinde Sovyet hükümetini kurlmaları, Kafkasya ve Hazar bölgesindeki jeopolitik dengelerde önemli bir değişime neden olmuştur. Bu gelişmeler, Çarlık Rusyası'nın dış politikasına dayanan İngiliz-Rus anlaşmalarını ve Rusya-İran ilişkilerine dair antlaşmaları hükümsüz hale getirmiştir. Lenin ve Bolşevik liderlik, Çarlık Rusyası'nın emperyalist politikalarından belirgin bir kopuş sergileyerek eski

imparatorluğun dış politikasını reddetmiş ve Sovyet Rusya'nın anti-emperyalist bir dış politika izlediğini ilan etmişlerdir. Ancak, bu ideolojik konumlanmaya rağmen, Sovyet Rusya'nın Hazar bölgesindeki stratejik çıkarları korunmaya devam etmiş ve özellikle İngiltere'nin bu bölgedeki artan etkisini sınırlandırmak, Sovyet dış politikasının merkezinde yer almıştır.

Sovyet hükümeti açısından Kafkasya üzerindeki stratejik hâkimiyet, Hazar Denizi ve İran üzerinden Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarının kontrolünü sağlama potansiyeline sahip olmuştur. Bu yolların açılması, Sovyetler Birliği'ne İngiltere karşısında önemli bir stratejik avantaj kazandırırken, güneyde Rusya'yı kuşatma fırsatı sunmuştur. İngiltere için Kafkasya ve Hazar Denizi üzerindeki kontrolün kaybedilmesi, yalnızca Hindistan'daki çıkarlarını tehlikeye atmakla kalmamış, aynı zamanda savaşın gidişatını değiştirme riski taşımıştır. O dönemde Kafkasya'da görev yapmış İngiliz General L. Dunsterville, anılarında Hazar Denizi çevresi ile Hazar ve Karadeniz arasında uzanan petrol boru hatları ve demiryollarının stratejik önemine dikkat çekmiştir. Ona göre, Bakü'nün ele geçirilmesi, Kafkasya'daki demiryolu ağının ve Hazar çevresindeki stratejik hatların kontrol altına alınması anlamına gelmiştir. Bölgedeki enerji kaynaklarına sahip olmak, Bakü ile Batum arasındaki stratejik noktaların kontrolünü sağlarken, ticaret yolları ve hammadde sevkiyatı üzerinde de hâkimiyet kurulmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca, bu hâkimiyet Afganistan ve Türkistan'a ulaşımı kolaylaştırmıştır (Ceferov, 2023:88).

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından İran'daki güç dengeleri köklü bir değişim geçirmiştir. Savaş sırasında Çarlık Rusyası'nın bölgedeki nüfuzu büyük ölçüde azalmış ve Rusya'nın devrim ile meşgul olması, bölgedeki stratejik boşluğu derinleştirmiştir. Bu durum, İngiltere'nin İran'ın kuzeyindeki nüfuzunu artırma fırsatını yaratmıştır. Çarlık Rusyası'nın bıraktığı bu boşluğu doldurmak amacıyla İngiltere, özellikle Güney İran'da ve Kuzey İran'ın bazı bölgelerinde etkinliğini artırmayı hedeflemiştir. Mayıs 1918'de İngiliz kuvvetlerinin Transkafkasya'yı işgali, bölgedeki stratejik çıkarlarının bir parçası olarak Sovyet etkisini sınırlama girişimidir. Bu müdahaleler, İngiltere'nin bölgedeki kontrolünü genişletme ve Sovyet nüfuzunu engelleme stratejisinin bir göstergesi olarak görülmüştür. Ağustos 1919'da İngilizlerin Türkistan ve Kuzey Azerbaycan'a yönelik askeri müdahaleleri de bu stratejinin bir devamı olarak değerlendirilmiştir. İngiltere, bu hamlelerle Sovyet Rusya'nın bu bölgelerdeki etkisini zayıflatmayı ve bölgesel dengeyi kendi lehine çevirmeyi amaçlamıştır. Sovyet Rusya açısından bu müdahaleler, sadece İngiltere'nin nüfuz alanını genişletme girişimi değil, aynı zamanda Sovyet güvenliği için ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Bolşevik hükümet, yeni

kurulan Sovyet devletinin güvenliğini sağlamak ve devrimin yayılmasını garanti altına almak için bölgeyi kontrol etme amacındaydı. Ancak İngiltere'nin bölgedeki askeri varlığı ve stratejik hamleleri, Sovyetlerin bu hedeflerine ulaşmasını zorlaştırmış ve iki ülke arasındaki rekabeti derinleştirmiştir. Sovyet hükümetinin, bölgede yeniden hâkimiyet kurma çabaları, İngiltere'nin askeri ve siyasi müdahaleleriyle sürekli olarak engellenmiş ve bu durum, Sovyet-İngiliz ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, İran ve çevresindeki bölge, Sovyetler Birliği ile İngiltere arasındaki rekabetin kritik bir alanı haline gelmiş; bu rekabet, sadece bölgesel hâkimiyet değil, aynı zamanda ideolojik bir mücadeleye de dönüşmüştür (Garibov, 2014: 43-45).

Sovyet hükümeti, iç savaşın yükü altında mücadele ettiği bu süreçte, Kafkasya ve Orta Asya'daki eski Rus İmparatorluğu topraklarını yeniden kontrol altına almak için yoğun çaba göstermiştir. Bu çabalar hem iç istikrarı sağlamak hem de Sovyet ideolojisini yeni fethedilen bölgelere yaymak amacıyla stratejik bir önem taşımaktaydı. Kızıl Ordu, Beyaz Ordu'ya karşı kazandığı zaferin ardından, 1921 yılına kadar bu bölgelerde askeri operasyonlarını sürdürmüş ve bölgedeki Sovyet kontrolünü sağlamlaştırmıştır. Ancak, Hazar bölgesine yönelik ilerlemeleri sırasında yerel halkın direnişiyle karşılaşmışlardır. Özellikle İran'ın kuzeyindeki Azerbaycan Türkleri ile diğer etnik gruplar, Sovyetlerin bölgedeki etkisine karşı direnç göstermiştir. Bu direnişler, Sovyet hükümetinin bölgedeki politikalarını uygulamada zorlandığı önemli bir engel olarak ortaya çıkmıştır.

1920-1921 yıllarında İngiliz birliklerinin İran'dan çekilmesi, Sovyetler için bir fırsat yaratmış olsa da bu durum bölgede hızlı bir Sovyet hâkimiyeti kurulmasına imkân vermemiştir. Yerel direniş hareketlerinin yanı sıra, Sovyet liderliği bölgede istikrarlı bir hükümet kurmanın zorluklarını da fark etmiş ve askeri müdahalelerin yanı sıra diplomatik çözümler aramaya başlamıştır. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin iktidara gelmesinin ardından, Sovyetler İran ile daha dostane ilişkiler kurma arayışına girmiştir. Sovyet liderliği, askeri operasyonları durdurarak Şah hükümeti ile müzakerelere başlamış ve bu süreç nihayet 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan Sovyet-İran Antlaşması ile sonuçlanmıştır.

26 Şubat 1921'de Moskova'da imzalanan Sovyet-İran Dostluk Antlaşması, iki ülke arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesine zemin hazırlayan önemli bir hukuki belge niteliği taşımaktadır. Antlaşmanın hükümleri, ikili ilişkilerin düzenlenmesi ve karşılıklı iş birliği alanındaki sorunların çözümünde belirleyici olmuştur. Antlaşmayı izleyen yıllarda Sovyetler Birliği ile İran, siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerde bu metni temel alan çeşitli yeni anlaşmalar

ve protokoller imzalayarak iş birliklerini derinleştirmişlerdir. Bu antlaşma ile iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimi ve yönlendirilmesi sağlanmış; Sovyet hükümeti, dostluk ve karşılıklı saygı ilkelerinin hayata geçirilmesi için önemli adımlar atmıştır. Sovyet hükümeti, bu antlaşma ile dostluk ve karşılıklı saygı ilkelerinin hayata geçirilmesi için önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar arasında, Çarlık Rusyası döneminde İran'ın haklarını ihlal eden tüm anlaşmaların iptali, üçüncü devletlerle yapılan ve İran'a zarar veren sözleşmelerin feshi, Çarlık Rusyası'nın Doğu politikalarına son verilmesi ve Çarlık Rusyası'na ait bazı mülk ve fonların İran'a karşılıksız devri gibi önlemler bulunmaktadır (Makili-Aliyev, 2014: 28-29).

Bu antlaşma ile İran, uluslararası ilişkilerde eşit bir ortak olarak tanınmıştır. Özellikle, antlaşmanın 4. maddesi "*her halkın kendi kaderini tayin etme*" hakkını güvence altına almış; 9. ve 10. maddeler ise Sovyet hükümetinin, İran'a ait taşınır ve taşınmaz mülklerin devrine dair düzenlemeleri içermiştir. Bu antlaşmanın 11. maddesi, tarafların Hazar bölgesinde kendi bayrakları altında serbest dolaşım konusunda eşit haklara sahip olduklarını ilan etmiştir ("Mir Mezhdu Voynami", 1997: 82-87). Bu düzenleme, 10 Şubat 1828'de Çarlık Rusya ile İran arasında imzalanan ve İran'ı Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkından mahrum bırakan Türkmençay Barış Anlaşması'nın iptali anlamına geliyordu. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) ile İran arasındaki bu yeni anlaşma, Türkmençay Anlaşması'nın getirdiği sınırlamaları ortadan kaldırarak iki ülke arasında denizcilik alanında eşitlik sağlamıştır. Sovyet-İran Dostluk antlaşması, Sovyet Rusya'nın İran'la ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Antlaşma ile Sovyetler, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı duyacaklarını taahhüt etmiş, buna karşılık İran da Sovyetlerin Hazar bölgesindeki stratejik çıkarlarını tanımıştır. Antlaşma, Sovyet dış politikasının daha barışçıl ve iş birliğine dayalı bir aşamaya evrildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, Sovyetler bu diplomatik hamle ile İngiltere'nin bölgede artan etkisini dengelemeyi ve kendi nüfuz alanlarını koruma altına almayı başarmışlardır.

1920'lerin ikinci yarısında Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi amacıyla diplomatik görüşmeler başlamış ve bu süreç, Sovyet dış politika hedefleri doğrultusunda iki ülkenin siyasi ve ekonomik iş birliğini derinleştirme çabalarına dayanmıştır. Sonuç olarak, 1 Ekim 1927'de Moskova'da imzalanan Garanti ve Tarafsızlık Anlaşması, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiştir (Janusz-Pawletta, 2015: 15-16). Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin ile İran elçisi Ali Ansari'nin imzaladığı bu anlaşma, tarafların birbirlerine saldırmama ve düşmanlık

göstermeme taahhüdünü içermektedir. Anlaşma ayrıca, taraflardan birine yapılacak herhangi bir saldırı durumunda, diğer tarafın çatışma boyunca tarafsız kalacağını öngörmektedir. Bu düzenleme, Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ilişkilerin dostane bir zeminde devam etmesini sağlamıştır. Anlaşmanın önemli bir boyutu da ekonomik iş birliğine yönelik düzenlemeleri içermesidir. Aynı anlaşma kapsamında, Hazar Denizi'nin güney kıyısındaki balıkçılık kaynaklarının kullanımına ilişkin hükümler de yer almıştır. Bu bağlamda, İran hükümeti, Hazar Denizi'nin güney kıyılarında, özellikle Sefidrud, Babol ve Gorgan nehir deltalarında balık avlama ve işleme haklarını Sovyetler Birliği'ne imtiyaz olarak devretmiştir. Bu imtiyaz, Sovyet-İran ekonomik ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını simgeleyerek, bölgesel kaynakların yönetimi ve ticaretin ortak çıkarlar doğrultusunda şekillenmesine katkıda bulunmuştur (Kulakov, 2017: 90-91). Ekonomik iş birliğinin somut bir sonucu olarak, Sovyetler Birliği ile İran arasında karma sermayeli bir ticaret ve sanayi şirketi kurulmuştur. “İran-Balık” (bazı kaynaklara göre “Şilat”) adı verilen bu şirket, 25 yıllık bir süreyle, yani 1953 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Şirketin faaliyet alanı, Hazar Denizi'nin güneyindeki biyolojik kaynakların ticari olarak işletilmesi ve balıkçılık faaliyetlerinin organize edilmesidir. Bu iş birliği, Sovyetler Birliği ile İran arasında deniz kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasına olanak sağlamış ve bölgesel ekonomiye önemli katkılar sunmuştur (Ruban, 2018: 117).

1 Ekim 1927'de imzalanan Garanti ve Tarafsızlık Anlaşması, Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ilişkilerin sadece ekonomik kazançlarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda stratejik iş birliğini de derinleştirdiğini göstermektedir. Sovyetler Birliği, bu anlaşma ile İran'daki ekonomik etkisini genişletmiş, İran ise yerel kaynaklarını değerlendirme ve dış yatırımcılarla iş birliği yapma fırsatını yakalamıştır. Hazar Denizi'nin biyolojik kaynaklarının ortak kullanımı gibi somut projeler, iki ülke arasındaki karşılıklı güvene dayalı iş birliğinin pekişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu iş birliği modeli, yalnızca Sovyet-İran ilişkileri açısından değil, bölgesel kaynak yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma bağlamında da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla, Garanti ve Tarafsızlık Anlaşması, iki ülke arasında ekonomik çıkarların ötesinde, güvenlik ve stratejik iş birliği için sağlam bir temel oluşturmuştur (Abılkaş, 2022: 56).

Sovyet hükümeti, 1927-1928 yıllarında İran'ın kapitülasyon rejimini kaldırma, dış ticarete devlet tekeli uygulama ve gümrük özerkliğini sağlama politikalarını tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ticari ilişkileri daha da

pekiştirmek amacıyla 17 Mart 1929 tarihinde iki ülke arasında Gümrük Sözleşmesi imzalanmıştır. Söz konusu anlaşma, Sovyet-İran ticari ilişkilerinin gelişiminde önemli bir dönüm noktası oluşturmuş ve özellikle 1920'lerin sonu ile 1930'ların başında İran'ın dış ticaret politikasının daha bağımsız bir rota izlemesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte imzalanan antlaşmalar, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin derinleşmesini sağlamış ve bölgedeki ilişkilerin daha sağlam bir zemine oturmasına katkıda bulunmuştur (Kulakov, 2017: 92).

Bu iş birliğinin bir devamı olarak, 27 Ağustos 1935'te Sovyetler Birliği ve İran arasında "ticaret, denizcilik ve yerleşim hakkında" yeniden bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma, iki ülkenin Hazar Denizi üzerindeki haklarını yeniden düzenleyerek, bölgedeki ekonomik ve ticari ilişkilerin çerçevesini şekillendirmiştir (Ceferov, 2023:89). Anlaşmanın özellikle dikkat çeken 14. ve 15. maddeleri, iki ülkenin Hazar Denizi'nde sınırsız balıkçılık ve ticari faaliyet yürütme haklarını sınırlamış, bunun yerine taraflara 10 millik münhasır bir balıkçılık bölgesi tahsis etmiştir. Bu düzenleme, denizcilik ve balıkçılık faaliyetlerinin daha kontrollü ve sistematik bir şekilde yürütülmesine olanak sağlamış ve olası anlaşmazlıkların önüne geçilmesini hedeflemiştir. Anlaşma, yalnızca ekonomik iş birliğini değil, aynı zamanda bölgedeki stratejik ilişkilerin pekiştirilmesini de sağlamıştır (Ülker, 2021: 119). Hazar Denizi'nde kıyıdaş devletler arasında resmi bir sınır belirlenmemesi, denizin ortak kullanımına olanak tanımış ve iki ülkenin deniz üzerindeki egemenlik anlayışını iş birliği zeminine oturtmuştur. Hazar Denizi'nin bir "Sovyet-İran Denizi" olarak tanımlanması, bölgenin stratejik ortak sahiplenilmesine yönelik isteği ve iki ülkenin deniz üzerindeki ortak yönetim arzusunu somut bir şekilde ortaya koymuştur (Çolakoğlu, 1998: 109). Bu anlaşma, Hazar Denizi'nin stratejik önemini artırmış ve bölgesel kaynakların iki ülke tarafından ortak kullanılmasına yönelik önemli bir adım olmuştur.

Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması, Hazar Denizi'nin statüsü üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Anlaşmanın birinci ve üçüncü maddelerinde, Hazar Denizi'nde yalnızca SSCB ve İran'a ait gemilerin ve bu ülkelerin bayraklarını taşıyan vatandaşların, ticaret ve taşımacılık kuruluşlarının faaliyet gösterebileceği kabul edilmiştir. On ikinci maddeye göre, ulusal gemiler Hazar Denizi'nde kabotaj hakkını koruyarak yolcu ve yük taşıyabilme yetkisine sahipti. Taraflar ayrıca su yollarıyla yolcu, bagaj, mal ve diğer yüklerin taşınması hususunda birbirlerine en çok kayırlan ülke statüsü uygulayacaklarını kabul etmişlerdir. Anlaşmaya göre, taraflardan birinin bayrağını taşıyan ticaret gemileri, Hazar Denizi'ndeki diğer tarafın limanlarında buldukları süre boyunca ve bu limanlardan ayrıldıkları esnada, ulusal gemilerle her bakımdan eşit muamele görmüştür.

Ayrıca, her iki devletin bayrağını taşıyan gemilere, Hazar Denizi'nde 10 deniz mili sınırına kadar balıkçılık yapma hakkı tanınmıştır (Kepbanov,2005: 63-64). Bu düzenlemeler, iki ülkenin Hazar Denizi'ndeki faaliyetlerini hukuki bir çerçeveye oturtturarak deniz taşımacılığı ve ticaret alanında önemli bir iş birliği sağlamıştır. Bunun yanı sıra, anlaşmanın stratejik yönleri de Hazar Denizi'nin kontrolüne dair önemli kararlar içermektedir.

25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması, Hazar Denizi'ni kıyısı olmayan üçüncü ülkelere kapatarak bu denizin tam anlamıyla Sovyetler Birliği ve İran kontrolünde kalmasını sağlamıştır. Anlaşmanın 12. maddesinin 4. fıkrasında, Hazar Denizi'nin üçüncü ülkelere askeri, ticari veya diğer amaçlarla kapalı olacağı açıkça belirtilmiştir. Bu hüküm, özellikle İngiltere gibi üçüncü ülkelerin deniz üzerindeki ekonomik ve askeri varlığını dışlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, anlaşma kapsamında gemilerde ve limanlarda üçüncü ülke vatandaşlarının hizmetlerinden yararlanılmasının önlenmesi kararlaştırılmış ve bu doğrultuda gerekli tedbirlerin alınacağı taahhüt edilmiştir. Anlaşma, Hazar Denizi'nin stratejik ve ekonomik önemine dair uzun vadeli sonuçlar doğurmuş, bu bölgenin iki ülkenin münhasır kontrolü altında kalmasını sağlamıştır (Abılkaşh, 2022: 57).

Sovyetler Birliği, Hazar Denizi'nde belirlediği sınırların ardından, 1949 yılından itibaren 10 millik sınır hattını aşarak, kendi ulusal sektörü içinde İran'a danışmaksızın kapsamlı petrol arama çalışmalarına başlamıştır. Bu tek taraflı girişim, bölgedeki kaynakların Sovyet egemenliğinde kullanımına yönelik bir strateji izlediğini göstermektedir. 1949'da somut sonuçlar veren bu çalışmalar neticesinde, Sovyetler Birliği Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe bulunan ve "Neft Taşları" (Petrol Kayaları) olarak bilinen büyük petrol yataklarını işletime açmıştır. İran, bu gelişmelere yanıt olarak 1950 yılında kendi kıyılarında, Enzeli bölgesinde, petrol arama faaliyetlerine başlamış olsa da Hazar'ın kendisine ayrılan sektöründe kayda değer bir ekonomik faaliyet yürütmemiştir. İran'ın sınırlı yanıtı, Hazar bölgesinde Sovyetlerin etkinliğini pekiştirmesine olanak tanımış ve bölgedeki petrol rezervlerinin tek taraflı kullanımını Sovyetler lehine güçlendirmiştir (İbrahimov, 2014: 100).

Sovyetler Birliği döneminde, İran ile Rusya arasında Hazar Denizi'ne ilişkin sınırların net ve resmî olarak belirlenmemesi, bu bölgedeki belirsizliğin devam etmesine ve stratejik çekişmelere zemin hazırlamıştır. 1954 yılında iki ülke arasında yapılan "sınırların düzenlenmesiyle ilgili" bir anlaşma ile kara sınırlarının belirlenmesine yönelik önemli bir adım atılmış, denizin her iki tarafındaki sınırların uzandığı hat esas alınarak tahmini sınırlar tespit edilmiştir. Ancak Hazar Denizi'nin kendisine dair net bir sınırlandırma yapılmamış olması,

denizin statüsünün hala bir tartışma konusu olarak kalmasına neden olmuştur (Ceferov, 2023:89; Harunoğulları, 2018: 207). Sovyetler Birliği ile İran arasında sınır sorunlarının daha kapsamlı bir şekilde ele alınabilmesi için, özel toprak sorunlarının çözümü ve sınır nehirlerinin sularının kullanımına dair pratik düzenlemeler getirmek amacıyla bir sınır komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyon, 14 Mayıs 1957'deki çalışmalar sonucunda Sovyet-İran sınır rejimi ve sınır anlaşmazlıklarının çözümüne ilişkin prosedürleri belirleyen bir mutabakat metni hazırlamış ve taraflar arasında imzalanmıştır. Metin, komisyonun yürüttüğü sınır belirleme çalışmaları sırasında elde edilen verilere dayanarak, devlet sınırlarının genel hattını netleştirmiş, hava sahası ile toprak altının dikey sınırlandırılmasını da içermiştir. Ancak, kara sınırlarına ilişkin sorunlar bu anlaşma ile çözüme kavuşturulmuş olsa da Hazar Denizi'nin sınırları ve statüsüne dair süregelen belirsizlik ortadan kaldırılamamış, bu mesele daha sonraki yıllarda da çözüm bekleyen önemli bir konu olarak varlığını sürdürmüştür (Kulakov, 2017: 92).

Hazar Denizi üzerindeki sınırın belirlenmesi, İran ve Sovyetler Birliği arasında önemli diplomatik meselelerden biri olmuştur. Bu bağlamda yapılan anlaşmaların en dikkat çekici olanı, Hava Sahası Uçuş Bilgilendirme Bölgesi (FIR hattı) ile ilgilidir. 1964 yılında yapılan bu anlaşma, Astara ile Hasan Kuli arasındaki çizgiyi sınır olarak kabul etmiştir (Bkz. Şekil 1) ve Hazar Denizi'nin %88'inin Sovyetler Birliği'ne, %12'sinin ise İran'a ait olduğunu belirlemiştir. Ancak, bu düzenlemeler Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne dair herhangi bir hüküm içermemiştir. Deniz yüzey suları ve deniz tabanına ilişkin sınırlar da netleştirilmemiştir. Söz konusu belirsizlikler, kaynak paylaşımı ve deniz üzerindeki egemenlik hakları açısından önemli sonuçlar doğurmuştur.

Şekil-1: Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler.

Sovyetler Birliği'nin petrol rezervlerinden faydalanma amacıyla 1970 yılında Petrol ve Sanayi Bakanlığı tarafından Hazar Denizi'nde petrol arama ve işletme faaliyetlerini düzenleyen bir proje hazırlanmıştır. Bu proje çerçevesinde, Sovyet cumhuriyetleri olan Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Rusya arasında denizde bir ortay hat çizilmiş ve her bir cumhuriyetin kendi milli sektörlerini oluşturması öngörülmüştür. Böylece, Hazar Denizi'ndeki doğal kaynakların kullanımı cumhuriyetlerin sorumluluğu altında düzenlenmiştir. Ancak, bu proje de denizin hukuki statüsüne dair kalıcı bir çözüm getirememiştir (Ülker, 2021: 120-121).

Bu anlaşmaların dışında, Hazar Denizi'nin statüsüne yönelik düzenlemeler ne Sovyet Rusya'sı ne de İran tarafından kesin ve bağlayıcı kararlarla sonuçlanmamıştır. Hazar'ın statüsünün bir deniz mi yoksa göl mü olduğuna dair her iki taraf arasında açık bir mutabakat sağlanamamıştır. Yapılan anlaşmalar incelendiğinde, Sovyetler Birliği'nin müzakerelerde İran'a kıyasla daha baskın bir konumda olduğu gözlemlenmektedir. Sovyet dönemi boyunca Hazar Denizi'nin statüsüyle ilgili uluslararası bir anlaşma yapılmadığı gibi, bölgenin kıta sahanlığı, hava sahası, deniz tabanındaki kaynaklar ve sınırların belirlenmesine ilişkin de herhangi bir düzenleme getirilmemiştir. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte küresel sistemde önemli bir değişim yaşanmış ve dünya çok kutuplu bir yapıya evrilmiştir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle dünya haritası yeniden şekillenmiş ve Hazar Denizi'ne kıyıdaş devletlerin sayısı iki ülkeden beşe çıkmıştır. İran ve Sovyetler Birliği'nin yanı sıra, Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte Hazar Denizi'nin kıyıdaş devletler arasındaki hukuki statüsü giderek daha karmaşık bir sorun haline gelmiştir (Islamova, 2022: 22-23; Çolakoğlu, 1998: 109).

3. HAZAR DENİZİ'NİN STATÜ MÜCADELESİ: SOVYET MİRASI VE TÜRK DÜNYASINA YANSIMALARI

Sovyetler Birliği'nin dağılması, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ve bölgedeki stratejik dengeler açısından dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur. Sovyet döneminde yalnızca Sovyetler Birliği ve İran tarafından paylaşılan Hazar Denizi, 1991 sonrası dönemde yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan) ortaya çıkışıyla daha karmaşık bir uluslararası mesele haline gelmiştir. Özellikle denizin statüsüne ilişkin hukuki tartışmalar, Hazar'ın uluslararası hukukta deniz mi yoksa göl mü olarak sınıflandırılması gerektiği sorusu etrafında şekillenmiştir. Eğer bir deniz olarak kabul edilirse, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) çerçevesinde kıyıdaş ülkelerin münhasır ekonomik bölgeler talep etme

hakkı doğacaktır. Ancak, göl olarak kabul edilmesi halinde, bu bölgenin kaynaklarının eşit şekilde paylaşılması gerekecektir (Karataeva, 2020, s. 234; Dubner, 1999, s. 277-281). Bu statü belirsizliği, özellikle zengin enerji rezervlerine sahip Hazar Denizi'nde kıyıdaş devletler arasındaki rekabeti körüklemektedir.

SSCB'nin dağılmasını takiben, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) kurulmuş ve Hazar'a kıyıdaş devletler, Türkmenistan hariç, sınır güvenliği ile deniz ekonomik bölgelerinin korunması amacıyla 20 Mart 1992'de Kiev'de toplanarak bir antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşma, sınırların korunmasında BDT ve kıyı ülkelerinin sınır kuvvetleri arasında iş birliği yapılmasını öngörmektedir. Bununla birlikte, Türkmen tarafının anlaşmaya dahil olmaması, antlaşmanın etkinliğini tartışmalı hale getirmiştir. SSCB döneminden kalan enklav ve eksklavlar ile tartışmalı yataklar gibi sınır sorunlarının çözümlenememesi, antlaşmanın sorunlara çözüm sunmaktan çok farklı sistem önerileri getirdiğini göstermektedir (Ülker, 2021: 121-122).

Rusya'nın Hazar'ın hukuki statüsü sorununu uluslararası alana taşımasının ardından 1998'de Azerbaycan ve Kazakistan, deniz yatağının paylaşımına yönelik bir antlaşma imzalamış ve Hazar'ın kuzeyinde ortay hat prensibine dayalı sınır belirlemişlerdir (Çolakoğlu, 1998: 111). Aynı yıl Kazakistan ve Türkmenistan da benzer bir antlaşma yaparken, Azerbaycan ile Rusya arasında 2001'de imzalanan antlaşma, hidrokarbon kaynaklarının arama ve işletme faaliyetlerinin kolaylaştırılmasına imkân tanımıştır. Ancak İran ve Türkmenistan, bu antlaşmaları tanımamış ve beş kıyıdaş ülke dışındaki antlaşmaların geçersiz olduğunu beyan etmişlerdir (Ruban, 2018: 118-119). Bu bağlamda, 2003 yılında İran ve Türkmenistan, Hazar'ın güneyinin paylaşımı konusunda anlaşarak deniz yatağının beş eşit parçaya bölünmesini önermiş ve bu durum, kuzeyde Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya ile güneyde İran ve Türkmenistan arasında bir anlaşmazlığın sürdüğünü ortaya koymuştur (Kahraman ve Merdan, 2020: 448-449).

Tahran'da 4 Kasım 2003 tarihinde gerçekleştirilen toplantıda kıyıdaş devletler, Hazar Denizi'nin deniz çevresinin korunmasına yönelik bir çerçeve sözleşmesi imzalamışlardır. Ardından, Ekim 2007'de yine Tahran'da kıyıdaş ülkeler, Hazar'daki kaynaklardan sadece kıyıdaş devletlerin yararlanabileceğini, bu ülkeler arasında anlaşmazlık olsa bile askeri müdahalenin yapılmayacağını ve üçüncü ülkelerin Hazar'a kıyıdaş devletlerin topraklarını askeri amaçla kullanamayacağını içeren bir bildiri yayınlamışlardır. Bu belgede, Hazar'ın hukuki statüsüne ilişkin bir düzenleme yer almamıştır (Kepbanov, 2005: 81).

Kasım 2010'da Bakü'de düzenlenen zirvede, Hazar'a kıyıdaş devletler güvenlik iş birliği alanında bir anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşma, kıyıdaş ülkeler arasında saldırmazlık, güç kullanmama, içişlerine karışmama ve Birleşmiş Milletler ilkelerine uyma taahhütlerini içermektedir. Aynı zamanda, Hazar'ın bir barış, istikrar ve iyi komşuluk denizi olarak kalmasını amaçlayan bu anlaşma, Hazar'ın hukuki statüsüne dair bir belirleme içermemekte olup, anlaşmanın ikinci maddesinde Hazar'ın statüsünü düzenlemek gibi bir amaç taşımadığı açıkça ifade edilmiştir (Janusz-Pawletta, 2015: 47).

Hazar Denizi'nin jeopolitik ve stratejik önemi, özellikle enerji kaynakları açısından Türk dünyasında belirginleşmiştir. Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan, denizin altındaki zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarını uluslararası pazarlara taşımak için büyük altyapı projelerine yatırım yapmıştır. Bu projelerin en önemlilerinden biri olan Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, Azerbaycan petrolünü dünya pazarına ulaştırarak bölgesel iş birliğini pekiştirmiştir (Kalicki, 2001, s. 125). Enerji kaynaklarının çıkarılması ve ihraç edilmesi, Türk dünyasının ekonomik kalkınmasına doğrudan katkı sağlamış, aynı zamanda bu ülkeler arasındaki jeopolitik ilişkileri güçlendirmiştir. Bununla birlikte, Hazar Denizi'nin statüsü ve kaynakların paylaşımı konusundaki belirsizlikler, zaman zaman kıyıdaş devletler arasında diplomatik gerilimlere yol açmıştır (Forsythe, 1996, s. 14).

Bölgedeki Türk cumhuriyetleri açısından Hazar Denizi, sadece enerji kaynakları bakımından değil, aynı zamanda stratejik ittifaklar ve bölgesel güvenlik dengeleri açısından da önemli bir rol oynamaktadır. Kıyıdaş devletler, bu kaynakları kullanarak bölgesel güç dengelerini şekillendirme ve küresel enerji güvenliğinde kilit bir rol üstlenme kapasitesine sahiptir. Örneğin, Azerbaycan ve Kazakistan gibi ülkeler, enerji ihracatını artırarak ekonomik kalkınmalarını hızlandırmakta ve uluslararası enerji piyasalarında önemli aktörler haline gelmektedir (Molchakov ve Glikman, 2022, s. 60). Hazar Denizi, Türk dünyası için gelecekteki ekonomik büyüme ve bölgesel stratejik çıkarların merkezi bir unsuru olarak konumlanmaktadır.

Bu gelişmelerin ışığında, Hazar Denizi'nin statüsüne ilişkin anlaşmalar ve uluslararası müzakereler, bölgedeki güç dengelerini etkilemeye devam etmektedir. Özellikle 2018'de imzalanan Hazar Denizi Anlaşması, denizin bölgesel paylaşımına ilişkin bazı sorunları çöze de kıyıdaş devletler arasında statüye ilişkin belirsizlikler tam anlamıyla giderilememiştir (Karataeva, 2020, s. 242). Bu haliyle, Hazar Denizi'nin statüsü ve enerji kaynaklarının paylaşımı, önümüzdeki yıllarda bölgenin jeopolitik ve ekonomik dinamiklerinde önemli bir unsur olarak kalmaya devam edecektir. Kıyıdaş devletler arasında süregelen müzakereler,

bölgedeki iş birliğini geliştirme fırsatları sunarken, aynı zamanda statüye ilişkin belirsizliklerin çözümü için daha fazla diplomatik çabaya ihtiyaç duyulacaktır. Bu bağlamda, Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkelerin ortak çıkarları doğrultusunda sürdürülebilir çözümler bulması, bölgesel barış ve istikrar açısından da kritik öneme sahiptir.

4. SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi üzerindeki politikaları, bu bölgedeki stratejik hakimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla geliştirdiği önemli diplomatik ve askeri hamleleri içermektedir. Özellikle 1921 ve 1940 yıllarında İran ile imzalanan antlaşmalar, Sovyetler Birliği'nin Hazar Denizi üzerindeki egemenlik haklarını pekiştirme ve İran'ı bu kontrol mekanizmasına entegre etme stratejisini açıkça yansıtmaktadır. 1921 Dostluk Antlaşması ile Türkmençay Antlaşması'nın getirdiği sınırlamaların kaldırılması, İran'ın denizcilik haklarının yeniden tanınmasını sağlarken, Sovyetlerin Hazar üzerindeki denetimini artırmasına olanak tanımıştır. Böylece, Sovyet dış politikası, İran ile iş birliğini geliştirerek, deniz üzerindeki jeopolitik ve ekonomik çıkarlarını dengeleme çabasını sürdürmüştür.

1940 Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması ile Hazar Denizi'nin "Sovyet-İran Denizi" olarak tanımlanması, bölgenin sadece iki ülkenin denetimi altında olduğunu vurgulamış ve üçüncü ülkelere yönelik denizcilik faaliyetleri konusunda önemli sınırlamalar getirmiştir. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin bölgedeki güvenlik ve stratejik denetimini sağlama kararlılığını yansıtırken, deniz üzerindeki etkin kontrolünü pekiştirmiştir. Bu bağlamda her iki antlaşma da Sovyetler Birliği'nin Hazar üzerindeki jeopolitik hegemonyasını hukuki belgelerle destekleyen ve İran'ı da bu denetim sürecine dahil eden stratejik düzenlemeler olarak öne çıkmaktadır.

Hazar Denizi üzerindeki bu egemenlik mücadelesi, bölgedeki Türk cumhuriyetleri üzerinde de uzun vadeli etkiler bırakmıştır. Sovyetler Birliği'nin denizcilik ve enerji kaynaklarını denetim altına alması, bölgedeki Türk dünyasının ekonomik ve siyasi yönelimlerinde belirleyici olmuştur. Bağımsızlık sonrası Türk cumhuriyetleri, Hazar Denizi'nin stratejik kaynaklarını uluslararası pazarlara açma hedefleri doğrultusunda önemli altyapı projelerine yönelmiş, ancak Sovyet dönemi mirasının getirdiği hukuki ve siyasi kısıtlamalar, bu ülkelerin bağımsız bir enerji politikası geliştirmesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle, Sovyetlerin Hazar üzerindeki politikaları, Türk dünyasının ekonomik kalkınmasında ve stratejik özerklik çabalarında halen etkisini sürdüren miraslardan biridir.

Sonuç olarak, Hazar Denizi'nin statüsü ve bu bölgedeki kaynakların paylaşımı hem bölgesel hem de küresel güç dengeleri açısından kritik bir unsur olmaya devam etmektedir. Sovyet döneminde atılan bu diplomatik ve stratejik adımlar, günümüzde Hazar Denizi kıyısındaki ülkeler arasında süregelen anlaşmazlıkların temelini oluşturmuştur. Bölgenin stratejik önemi ve enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara açılma potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, Hazar Denizi'ndeki kaynakların sürdürülebilir ve adil bir paylaşımı, bölgedeki barış ve istikrar için önemli bir zemin oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABILKASH, Akbope. (2022). Kazakistan'ın Hazar Denizi Konusunda Enerji Diplomasisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- CEFEROV, Z. (2023). "Hazar Denizi'nde Rekabet ve Hukuki Statü Tartışmalarının Tarihsel Arka Planı". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), ss. 81-102.
- ÇOLAKOĞLU, S. (1998). "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), ss. 107-122.
- DUBBER, B. H. (2000). "The Caspian: Is It a Lake, a Sea or an Ocean and Does It Matter? The Danger of Utilizing Unilateral Approaches to Resolving Regional/International Issues". *Dickinson Journal of International Law*, 18(2), ss. 253-291.
- DZHAKHİEVA, E.G. (2015). "Dogovory Rossii s Iranom: Istoriko-pravovoy Analiz (XVIII–XXI vv.)". *Yuridicheskiy Vestnik DGU*, 13(1), ss. 37-41.
- FORSYTHE, R. (1996). *The politics of oil in the Caucasus and Central Asia: Prospects for Oil Exploitation and Export in the Caspian Basin*. Oxford: Oxford University Press.
- GARİBOV, A. (2014). "Militaryization of the Caspian Sea: Naval Arms Race and Conflicting Interests". *The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*. Ed. C. Frappi ve A. Garibov, Milano: Egea Editore. ss. 41-58.
- HARUNOĞULLARI, M. (2018). "Legal status of the Caspian Sea and sharing of energy resources: Disputes and struggles between the Riparian Countries". *International Journal of Geography and Geography Education*, 38, ss. 202-217.
- İBRAHİMOV, R. (2014). "The importance of the Caspian Sea to Azerbaijan: Opportunities, Challenges, and Prospects". *The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis*. Ed. C. Frappi ve A. Garibov, Milano: Egea Editore. ss. 93-113.
- İSLAMOVA, Umida. (2022). Küresel Enerji Odağı "Hazar Denizi'nin" Jeopolitik Önemi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- JANUSZ-PAWLETT, B. (2015). *The legal status of the Caspian Sea: Current challenges and prospects for future development*. Berlin, Springer-Verlag, 2015.

- KAHRAMAN, F. Ş., ve MERDAN, A. S. (2020). “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KAÜİİBFD)*, 11(21), ss. 434-468.
- KALICKI, J. H. (2001). “Caspian Energy at the Crossroads”. *Foreign Affairs*, 80(5), 120–134.
- KARATAEVA, E. (2020). “The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea: The Final Answer or an Interim Solution to the Caspian Question?”. *The International Journal of Marine and Coastal Law*, 35(2), ss. 232-263.
- KEPBANOV, Y. A. (2005). “Kaspiyskoye More: Podkhody k Formirovaniyu Pravovogo Statusa”. *Moskovskiy Jurnal Mezhdunarodnogo Prava*, (4), ss. 62-81.
- KULAKOV, Vladimir Olegovich. (2017). “Zakonodatelnye Osnovy Ustanovleniya i Razvitiya Diplomaticheskikh Otnosheniy Sovetskogo Soyuza s Iranom”. *Manuskript*, No.12-4 (86), ss. 90-93.
- MAKİLİ-ALİYEV, Kamal. (2014). “Caspian ‘Sea’ and Its International Legal Status”. The Caspian Sea Chessboard: Geo-political, Geo-strategic and Geo-economic Analysis. Ed. C. Frappi ve A. Garibov, Milano: Egea Editore. ss. 27-40.
- Mir Mezhdru Voynami: Izbrannyye Dokumenty Po Istorii Mezhdunarodnykh Otnosheniy 1910-1940-kh Godov.* (1997). Moskovskiy Gosudarstvennyy Institut Mezhdunarod. Otnosheniy (un-t) MID RF, Sost. A. V. Malgin, Moskva.
- MOLCHAKOV, N. Y. ve GLIKMAN, O. V. (2022). Exploitation and Use of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea: Legal Aspects. *Comparative Politics Russia*, 13(1-2), ss. 58-72.
- RUBAN, Larisa Semenovna. (2018). “Istoriya Kaspiyskogo morya v dosovetskiy i postsovetskiy periody”. *Nauka, Kultura, Obshchestvo*, No.1, ss. 109-120.
- SCHOFIELD, C. ve PRATT, M. (1996). “Claims to the Caspian Sea”. *Jane's Intelligence Review*, 8(2), ss. 75-78.
- ÜLKER, Halil. (2021). Hazar Jeopolitiği ve Hazar Konvansiyonu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.